

VIII.

Temný Herakleitos

Herakleitos¹ se narodil v Efezu na jónském pobřeží, několik málo kilometrů severně od pláže Kusadasi současného přímořského letoviska Mediterranée. Nepokojný noční život, personál v neustálém pohybu, surfy brázdící moře a ohně plnouce na pláži se dobře slučují s filozofií změny. O něco méně herakleitovská je možná od klientů vyžadovaná společenkost. Herakleitos byl zářným příkladem aristokrata, a neměl tedy minimální chuť mluvit s bližními.

Datum narození tohoto filozofa není jisté. Někteří jej kladou do roku 540 př. Kr., jiní dokonce až do následujícího století. Tato nepřesnost je způsobena tím, že pro antické historiky nebylo datum narození významných lidí příliš důležité a raději se odvolávali k roku největší zralosti, takzvané *akmé*. V takových případech užívali působivé sloveso – dospět. O Herakleitovi se říká, že „dospěl“ během 69. olympiády, tedy zhruba v roce 500 př. Kr.²

Otec, Blosson nebo Blison, byl přímým potomkem zakladatele kolonie Androkla, jenž byl synem athénské tyrana Kodra.³ Díky tomuto vznešenému původu se Herakleitova rodina pyšnila titulem *basileus*, tedy nejvyšší kněžskou hodností *polis*. A Herakleitos byl jako prvorozený předurčen k tomu stát se významným člověkem své země, kdyžby se byl nerozhodl, když přišel čas, vzdát se tohoto privilegia ve prospěch svého bratra.⁴ Vyprávím tyhle věci podrobně, protože jsem přesvědčený, že vylíčení vlastností uzavřeného a podivínského Herakleita je

klíčem k poznání jeho myšlení. Herakleitos byl zkrátka aristokrat a intelektuál, to je stejné, jako byste řekli snob na třetí. Opovrhoval ostatními, především nevzdělanci a pověřivými lidmi. Tady je několik hodnotících názorů, které mu byly přisouzeny:

- Mnozí jsou podřadní, málo je těch, kteří jsou prospěšní.⁵
- Většina myslí stejně jako stádo jen na to, jak se zasytit.⁶
- Lidé projevují své nepochopení, ať už předtím, než vám začnou naslouchat, či poté, co vás vyslechli, a když bdí, tak si neuvědomují, co dělají, stejně jako zapomenou, co dělali, když spali.⁷

Chlubil se tím, že nikdy neměl učitele. Když se potřeboval s někým poradit, říkával: „Počkejte chvíli, jdu se otázat sám sebe.“⁸ Jediným, koho ze svých předchůdců ctil, byl starý Bias (patřící k oné špatné většině, o které jsme mluvili v první kapitole). Co se týká ostatních, měl pro ně jen potupná slova. „Vzdělanost nás neučí inteligenci, byli by jinak inteligentní i Hesiodos, Pythagoras, Xenofanes a Hekataios.“⁹

Když se zřekl svého práva v bratrův prospěch, šel si s několika chlupci zahrát kostky do Artemidina chrámu. Na námítky spoluobčanů odpověděl: „Proč se díváte, ničemové! Či není lepší dělat toto, než s vámi spravovat obec?“¹⁰ Přestože si s pýchou uvědomoval svou důležitost, neměl žádné mocenské ambice. Jednoho dne mu perský král Dareios, který se chtěl obklopit intelektuály, napsal dlouhý dopis, ve kterém ho zval ke dvoru, kde by ho podle všeho zahrnuli zlatem od hlavy až k patě. A tak filozof ještě jednou odmítl „jisté místo“ a odpověděl, že jeho mysl se zřiká každé špatnosti a vyhýbá se ukojení každé žádosti, jež je provázena závistí.¹¹ To byl ale člověk! Jeho spoluobčané ale byli z naprosto jiného těsta. V Efezu se v té době ctily etika, podle které si člověk měl užívat života a příliš se nezabývat budoucností. Historici vyprávějí, že město jednou

dlouho obléhali Peršané. No a i v té chvíli žili Efezané tak, jako kdyby nashromážděné zásoby byly nevyčerpatelné. Když se kvůli trvajícím obléhání začaly zásoby tenčit, „muž jménem Herakleitos vystoupil na shromáždění lidu, vzal bez jediného slova rozemletý ječmen, smíchal jej s vodou a sedě mezi nimi ho snědl“.¹² Občané pochopili němou výtku, začali žít střídmě a to Peršany definitivně odradilo. Že by i v Itálii bylo možné vyřešit ekonomickou krizi jednoduchým činem? Muž uznávaný pro svou moudrost (jen ne žádný radikál!) by mohl sníst... co já vím... před kamerami pár karbanátků, a kdoví, třeba by Italo- vé, zasažení takovou střídmostí, konečně přestali konzumovat pouze nejvybranější maso.

Herakleitos „pohrdal lidem“,¹³ a proto se v politice vždy stavěl na tyranovu stranu. Často říkával: „I uposlechnout vůle pouze jednoho člověka znamená zákon.“¹⁴ Na jeho obhajobu musíme upřesnit, že v té době v Efezu vládl jistý Hermodoros, nadmíru zdatný muž a starý přítel rodiny našeho filozofa. Představme si, jak se asi Herakleitos musel naštvat, když se jednoho dne jeho spoluobčané rozhodli Hermodora vyhnat z následujícího důvodu: „Nikdo z nás ať není nejzdatnější, a je-li někdo takový, ať je to jinde a u jiných.“¹⁵ Herakleitos horlil proti Efezanům a vyzval je, aby se jeden po druhém oběsili a aby vládu svěřili chlapcům. Poté opustil město a stal se poustevníkem.

Poslední období jeho života bylo nejdrsnější. Ve zdivočelém stavu se živil pouze bylinami a planými rostlinami. Napsal knihu s titulem *O přírodě*, a aby neskončila v nezavěšených rukou, uložil ji v Artemidině chrámu.¹⁶ Všichni se shodovali, že z toho, co bylo napsáno uvnitř, nebylo nikomu jasné ani ťuk, a tak se její autor dostal do dějin jako „temný Herakleitos“.

Sokrates, jenž se do ní podíval jako jeden z prvních, to zvládl slovy: „To, čemu jsem rozuměl, je duchaplné a myslím, že i to, čemu jsem nerozuměl, je takové, jenom to potřebuje nějakého dělského potápěče.“¹⁷ Jinými slovy pouze potápěč

zvyklý na temné hlubiny by z toho mohl něčemu porozumět. Aristoteles si stěžoval na špatnou interpunkci a roztříštěnost vět.¹⁸ Pravdou je, že Herakleitos knihu psal jako stařec, a řekněme si pravdu, už poněkud senilní a nepřál si být pochopen. Psal věšteckým stylem, a jak sám rád tvrdil: „Věštírna nepromlouvá, nezatajuje, ale naznačuje“.¹⁹ Komunikace s lidmi mu byla ostatně ukradená, říkával, že „lidé postrádají pochopení, a přestože naslouchají, podobají se hluchým. Výrok ten do svědčuje, že přítomní jsou nepřítomní.“²⁰

Když dovršil šedesát let, začal trpět vodnatelností. Otékal stále víc a kvůli léčení byl nucen vrátit se do své obce. Řekněme rovnou, že starý Herakleitos neměl nikdy moc v lásce lékaře. Mezi jeho zlomky nalezneme jeden, v němž se pozastavuje nad tím, že „oni nejenom řezou a pálí, ale dožadují se rovněž peněžité odměny“.²¹ Kromě toho během let strávených v osamění odvykl diskusi s bližními. A tak se stalo, že i v přítomnosti lékařů mluvil v hádankách. Zeptal se, jestli se najde někdo, kdo by byl schopen přeměnit záplavu v sucho. Lékaři ale nic nepochopili a poslali ho k čertu.

Vodnatelnost by mohla být chápána jako další pomsta osudu řeckému filozofovi. Podobně jako se Pythagorovi stalo osudným pole s boby, byl Herakleitos pronásledován vodou. Je potřeba vědět, že tento filozof ve svém díle *O přírodě* odsoudil vodu jako nejhorší část lidské bytosti. Duše, říkával, je složena dílem z ohně a dílem z vody a jejich poměr se jedinec od jedince liší. Oheň duši směřuje ke stále ušlechtilejším cílům a voda ji vleče k nejopzlejšímu vášním. „Opilec vrávorá a za ruku ho může vést i bezvousý chlapec právě z toho důvodu, že má příliš vlhkou duši.“²²

Herakleitos, osamělý a nemocný, se pokusil léčit po svém. „Zahrabal se ve stáji do kravského hnoje doufaje, že se teplem hnoje voda z něho vypaří.“²³ Podle Neantha z Kyziku se nechal od otroků potřít hnojem a vystavit slunečnímu teplu. Díky exkrementům se změnil k nepoznání a stal se potravou smečky psů.²⁴

Byl to pesimista. V jednom z nejdramatičtějších zlomků píše: „Lidé chtějí žít, ale ještě víc si přejí zemřít, a plodí děti, aby se zrodily další osudy smrti.“²⁵ Těmito slovy se v dějinách západního myšlení poprvé objevuje freudovský pud smrti.

Melancholický Herakleitos, jak jej s oblibou označoval Theofrastos,²⁶ bezpochyby patří mezi filozofy racionalisty. Pohrdal masami, ale mnohem více pohrdal Diem a celou olympskou společností. „Svět,“ říkával, „nestvořil nikdo z bohů.“²⁷ Otevřeně kritizoval ty, kteří se modlí (modlit se k sochám bohů je jako snažit se diskutovat s domy místo s jejich obyvateli),²⁸ a ty, kteří se od spáchaných hříchů očišťují tak, že obětují zvířata v chrámech („Tito se očišťují od prolité krve tím, že se špiní další krví. Jako kdyby se zablácení snažili umývat dalším blátem.“).²⁹ Měl štěstí, že takové věci kázal v Efezu a ne v Athénách, tam by ho před obviněním z pobuřování nikdo nezachránil.

Tady je pár herakleitovských myšlenek týkajících se stvoření: „Nejkrásnější ze světů je náhodně naházená hromada odpadků.“³⁰ „Život je chlapec, který si hraje a posouvá figurky po šachovnici.“³¹ O šedesát let později bude Sokrates za mnohem méně odsouzen k vypití bolehlavu.

Ne všichni se shodují v tom, jaké bylo Herakleitovo myšlení. Pro některé je to filozof „ohně“, prvotního živlu, ze kterého všechno pochází a v němž všechno skončí, pro jiné je to ale filozof „změny“, přesněji boje mezi protivy. Základní rozdíl mezi těmito dvěma výklady spočívá v tom, že zatímco první počítá s konečným vítězem – ohněm, druhý sází na nerozhodný zápas a tvrdí, že ani jedna z daných stran nemá převahu nad druhou. Já se přiznávám, že se kloním k výkladu „změny“.

Skutečnost je podle Herakleita nepřetržitě plynutí a proměna věcí. Neexistuje věc, živá či neživá, jež by nepodléhala neustálým změnám. I ty materiální věci, které se nám na první pohled zdají nehybné, vykazují při pozornějším ohledá-

ní nějakou změnu – železný zvon rezne, skalní útes se drolí, stejně tak strom roste a tělo stárne. *Panta rhei*, všechno plyne, „nevstoupíš dvakrát do jedné řeky“.³² Symbolem tohoto neustálého proměňování se je oheň, jež Herakleitos povyšuje na prapůvodní živel. „Všechny věci je možné směnít za oheň, tak jako zboží se směňuje za zlato a zlato za zboží.“³³

Přestože Efez leží ne více než 40 km od Milétu a záliba v ohni nám až příliš připomíná Thaletovy, Anaximandrové a Anaximenovy kosmologické teorie, nesmíme se dopustit chyby tím, že Herakleita zařadíme mezi filozofy milétské školy. Náš nerudný myslitel, pomíneme-li jeho charakter, dělá totiž po stránce teoretické vzhledem ke svým předchůdcům obrovský kvalitativní skok.

Originalita herakleitovského nazírání spočívá v představě světa jako obrovského bitevního pole, na němž se potýkají více méně rovné síly. Boj není výjimkou, ale životním pravidlem, je to vlastně život samotný a lidé jej musí akceptovat jako formu přirozené spravedlnosti. „Nejkrásnější zápleтка je založena na protikladech a všechny věci se rodí ze sporu.“³⁴ „Boj je otcem (sic) všech věcí.“³⁵

Herakleitos byl zaujatý proti Homérovi, protože tento básník v jednom z veršů v *Iliadě* zvolal: „Kéž by zhynula neshoda mezi lidmi a bohy!“³⁶ „Čím by byl svět,“ ptá se Herakleitos, „kdyby neexistoval boj?“ Strašné a opuštěné místo smrti. „Není to snad nemoc, která činí zdraví dobrým? Není to snad hlad, bez něhož se sytost nedocení, a námaha, která činí odpočinek tak sladkým?“³⁷ Nejpodivnější, ale možná i nejvýznamnější Herakleitův zlomek říká: „Jméno luku je život, avšak jeho dílo je smrt.“³⁸ Vysvětlení: v řečtině se „luk“ i „život“ řekne stejně – *bíos* a tato shoda není až tak náhodná. Když je totiž luk napjatý, i přes svou nehybnost symbolizuje život, tedy rozpor mezi dřevem, které se prohýbá, a strunou, jež je na něm připnutá, zatímco účelem, pro který je luk určen, je smrt. Běda jestliže jeden z bojujících živelů předčí nepřítele: vítězství

by se rovnalo sebevraždě vítěze. Kdyby žil Herakleitos dnes, poradil by křesťanským demokratům, aby neoslabovali politickou váhu svého přirozeného nepřítele PCI (Strany italských komunistů), protože konec této strany by byl současně i jejich zánikem.

Podle Herakleita v sobě vesmírný spor, zdánlivě tak zmatečný, nese racionálnost, kterou rád označuje slovem *logos*, a tady začíná jít do tuhého, protože tenhle termín je možné vykládat různě. Pro někoho znamená *logos* jednoduše jazyk, pro někoho jiného zase pravdu, rozum, slovo, skutečnost, dokonce Boha. Já jsem přesvědčený o tom, že Herakleitos chápe *logos* jako jednoduchý přírodní zákon, který usměrňuje boj mezi živly, ale nepřisuzuje mu metafyzický význam. Pro stoiky, a zvláště pro ty, kteří chtěli Herakleitově filozofii přisoudit náboženský podtext, představuje *logos* vůli stvořitele. Stoická filozofie a následně bohužel i křesťanská filozofie se nemohly obejít bez vykreslení „šťastného konce“, který je odměnou za nespočetná utrpení pozemského života, a to je nemálo ovlivnilo. Já se kloním k naturalistické tezi zosobněné tvrzením, že žádný z před Sokratických filozofů nikdy nedovedl uchopit nehmotnost. Anaximandros například se svým *apeironem* popisoval nehmotné jsoucno, jako je duše, spíše jako nekonečnou hmotu jemnější než vzduch, a dokonce i Pythagoras chápal čísla jako malé věci s určitou tloušťkou.

Herakleitova „temnota“ hraje v množství interpretací podstatnou roli: jelikož jeho fragmenty byly nerozluštitelné, kdokoliv chtěl, našel skoro vždycky v Herakleitovi záštitu svých teorií. Pro každého byl prostě ohněm na jeho mlýn. Studentům filozofie radím, aby Herakleita pokaždé zmínili, bez ohledu na to, kdo je autorem filozofických myšlenek, o kterých hovoří. Hobbes, Spencer, Hegel, Bergson, Heidegger, Nietzsche – na kohokoliv z nich se termín „temný“ hodí, a když řeknete, že všechno je opakem všeho, uděláte dobrý dojem a riskovat budete jenom málo.

I Herakleitos měl své fanoušky, a jak tomu často bývá, ti se ukázali v porovnání s mistrem ještě urputnějšími. Herakleitos řekl, že není možné dvakrát vstoupit do téže řeky, jeho oblíbený žák Kratylos tvrdil, že to není možné udělat ani jednou, a co se týká zbytečnosti komunikace s bližním, měl ve zvyku oddávat se naprostému tichu. Na dotaz odpovídal pouze pohybem malíčku.³⁹

CVIČENÍ

Uvažujte o následující zlozku:

„Rozsahem je Slunce tak velké jako lidská noha.“⁴⁰